

PAR LATGAĻU VOLŪDU

Aš asmu Adolfs Stalidzāns, dzimis 1936. g. Dagdys pogostā. Asmu mōcejšs Dagdys vydusskulā, studājs Reigys Politehnisko instituta (RPI) specialitatī inžiners-mehaniķis. Asmu tehniskū zinōtņu kandidats (pāc vacō), pāc nostrificāšonōs asmu inžinerzinōtņu doktors. Asmu strōdovs gon konstruktora dōrbu, gon docenta amatā RPI (17 godus). Aš naasmu ni vēsturnīks, ni volūdņiks i muni turpmōkī dūmu gōjini bolstōs tikai uz munu mehaniķa »dzelžainū« loģiku i literaturu, kurā asmu īskatejšs.

Maņ jir nōcīs streidātīs par tū, voi latgaļu volūda jir volūda, voi latvīšu volūdys dialekts. Tāidūs gadejumūs aš itū jautōjumu nūvirzeju uz jautōjumu, kura nu obom jir senōka. Asmu lasejš, ka jir vēsturnīki, kas uzskota, ka tagadejā Latvejis teritorejē dzēivojušōs baltu tautēibys latgaļi (lelōkō), kurši, zemgaļi, sēļi i sōmugru tautēiba lībīši pi Baltejis jiurys dzēivojuši jou 2000 godu pyrms Krystus dzimšonys. Skot. Latvejis padūmu enciklopedeja, 1981-1987 (turpmōk Enciklopedeja), šājums 5(2), kartis 141., 146., 147. lpp. Tāitod, latgaļu volūdai (i kuršu, i lībīšu volūdai) aptuveni varātu byuť ap 4000 godu. A cik sena jir latvīšu volūda, ja zynoms , ka vōrdy »latvītš« i »latviš« īvīsušīs tikai 18. gs. Ar šū streids parosti jir baidzīs. Nu navar tak dialekts byuť daudzķōrt senōks par pamatvolūdu.

Vīnlaikus jir jōatzeist, ka i apzeimājums »latvīšu tauta« jir īvīsts tikai 18. gs. Dīmžāl tāi tys jir. Māš varam sevi mīrinōť ar tū, ka i myusu brōļu tauta par leitovīšim jir nūsaukta naseņ, par tū, ka tagadejōs Leitovys teritorejā jir dzēivōjušys trēis senōs baltu tautēibys: žemaiši (Žemaitija rūbežōjōs ar tagadejū Latveji), augštaiši i jātvingi (skot. Enciklopedeja, šājums 6, 157. lpp.). Leitovīši jir izdevēigōkā situacejē tāidā ziņā, ka jī sovu tautu nūsaukuši senys vaļstš Leitovys i vīnu laiku cīš varenys vaļstš (Leitovys Lelkņazistiš) vōrdā. Myus iznōča ūtraidi: vyspyrms īvīšom apzeimājumu »latvīšu tauta«, pāc tam 1918. g. jauizveidōtū vaļsti nūsaucam tautys vōrdā par Latveji. Obi itī vōrdy saistōs ar latgaļim, par tū ka nivīnai cytai tautai vai tautēibai Baltejē nav nūsaukumā vōrda sakņis »lat«.

Latvīši jir divejāidi: latvīši-čangaļi (tautys volūdā runojūt) i latvīši-čiulī. Latvīši-čangaļi jir senūs latgaļu pācteči, prūtams, jir daļa jaukteņu, pōrsvorā latgaļu-pūļu jaukteņu. Latvīši-čiulī jir tikai jaukteņi, pi kam plaša diapazona jaukteņi: gon vītejū tautēibu jaukteņi sovā storpā, gon i vītejū tautēibu jaukteņi ar īkarōtōjim: vōcim, zvīdrim, pūlim, krīvym. Latvīšu-čiulū apdzēivōtajā teritorejē vairs nav senūs tautēibu teirā veidā, par tū, ka tī nadaudzī lībīši i kurši, kuri par tāidim sevi grib uzskatēit, tāipōť jir jaukteņi, par tū, ka sovāidōk, asūt tik mozā skaitā, byutu tuvim asinsradinīkim jōprecas sovā storpā, lai saglobōtu teiru tautēibu. Tod byutu jōnūteik tam, kas nūtyka nazkod Spānijas galmā, kur prečājōs tuvi asinsradinīki, lai saglobōtu nadalēitu Spānijas vaļsti. Rezultatā dzima pācteči ar nūpītnom nūvirzōm garēigijā veselēibā, ari plōņprōteņi.

Lai tyktu vaļā nu īsaukom tautys volūdā, turpmōk lītōsim apzeimājumus latvīši-latgaļi i latvīši-jaukteņi. Munūs streidūs ar latvīšim-jaukteņim (pīmāram, bejušijim studiju bīdrim voi bejušijim dōrba kolēģim) jī par itāidu apzeimājumu nikāidu sašutumū naizrōdeja, par tū, ka nav tak pretargumentu. Dīzgon trōpēigi latvīšus nūraksturova aktiers Rolands Zagorskis vīnā nu »Sestdienām« (apmāram): »Es saprotu, kāpēc latvieši tā kašķējas savā starpā. Mēs esam tik dažādi. Mūsu izcelsme ir tik atšķirīga. Kas te tik nav gājis pāri? Mēs esam izkrituši katrs no savas ratu pakāļas.«

Pasaka vēsimās pi nūtykumym 13. gs. sōkumā, kod vōci īnōča Baltejē. Itī nūtykumy jir aprakstēiti dōrbā »Henrika Livōnijas hrōnika« (tāidu nūsaukumu devš potš hrōnists). Par hrōnistu pošu jir zynoms, ka jys jir bejš katōļu garīdnīks, kuru garīdnīku ķōrtā īsvātejš potš veiskups Alberts (tai laikā visi kristīši Rītumeiropā beja katōļi, par tū, ka reformacejis kustēiba nūtyka vālōk). Hrōnika sarakstēita latiņu volūdā. Tymā laikā senōs tautēibys tagadejā Latvejis teritorejā vāl beja kuplā skaitā i vōci devā sovus vōciskūs nūsaukumus itom tautēibom. Itī nūsaukumy nadaudz pōrveidōti latiņu volūdā jir itāidi (skot. Henrika (Indriķa) hrōniku i Enciklopedeji):

- latgaļi (letgaļi) – Letti, Lettigalli, apdzēivōtō teritoreja Lettia, Lettigallia (Latgaļa);
- kurši – Curones, apdzēivōtō teritoreja Curonia (Kursa);
- zemgaļi – Semigalli, apdzēivōtō teritoreja Semigallia (Zemgaļa);
- lībīši – Livones; itōs tautēibys vōrdā nūsaukta vōcu izveidōtō vaļstš Livonija.

Hrōnists potš sevi nūsaučš par »Henricus de Lettis« – tāitod, Latgaļu Henriks. Itys natraučāja pyrmū hrōnikys tulkōtōju latvīšu volūdā M. Siliņu nūsaukt hrōnistu par Latvīšu Indriķi. Jō tulkōtais izdavums saucas »Latviešu Indriķa hronika.« Tymā laikā, kod M. Siliņš tulkova hrōniku (izdūta 1883. g.) jou beja īvīsts vōrds »latvīši«, tūmār itū vōrdu pōrnesē atpakaļ par 5 godsyntym uz 13. gs. sōkumu jir vairōk nakāi nakorekti. Hrōnika tulkōta latvīšu volūdā vairōkys raiziš. Pādejūs divus izdavumus jir tulkovš A. Feldhūns (jys i vōcu volūdys pasnīdžājš RPI). Jys tulkojumu nūsauča »Indriķa hrōnika« i ari hrōnikys tekstā nikur nav mynāti latvīši, tikai »Letti« jys pōrtulkova kāi »leti« (kompromiss), lai gon 13. gs. sōkumā, kod hrōnika sarakstēita, vāļ nabeja cytu letu, kāi tikai latgaļi i »Letti« itymā dōrbā beja jōtulkoj kāi latgaļi. Attīcībā uz Henrika pōrveidōšonu par Indriķi, A. Feldhūns hrōnikys pīkšvōrdā atzeimā, ka tāida vōrda tymā laikā vāļ nabeja.

Latvīšu sakarā gribu atzeimāt vīnu kuriozu gadejumu ar cīnejamū kriminalromanu rakstnīku Andri Kolbergu. Literaturzinōtnēica Astrīda Skurbe sarakstejuša grōmotu par A. Kolbergu. Prūtams, peļnēiti slāvāja jū i atzeimāja, ka cīnejamais rakstnīks jir cīši zynūšs ari vēsturiskūs nūtykumūs i dažāidu tautu sadzēivīš tradicejōs u.c. Šai pošā grōmotā jei cītai ari fragmentu nu kāida A. Kolberga romana: »1215. godā kurši uzbruka Rīgai un būtu to ieņēmuši, bet Rīgai palīgā steidzās lībieši un latvieši.« Latvīši, kas vēsturī īnōkuši 18. gs., izrōdōs jou 1215. g. jir vicinovuši zūbynus pi Reigys!!! Šai sakarā aš speciali sameklāju Indriķa hrōnikys tulkōjumu i izlaseju: tāids uzbrukums Reigai beja, tikai Reigu aizstōvāja lībīši i leti (tāitod, latgaļi). Zynūšais rakstnīks nazynova, kas beja leti tymā laikā? Var jou byuť, ka rakstnīks jir »uzrōvīš« uz M. Siliņa tulkōtū (pyrmū) hrōnikys izdavumu i M. Siliņš na tikai latviskova pošu hrōnistu, a , īspājams, hrōnikys tekstā »Letti« tulkovš kāi latvīšus. Dūmoju gon, ka itys izdavums jir bibliografisks ratums.

Pāč Livonijas vaļstš nūdybynōšonys mozōs tautēibys tyka apvīnōtys vīnā vaļstī. Prūtams, tys sekrāja tautēibu sajaukšonūs. Laika gaitā jaukteņu sarodōs arvīn vairōk, a mozōs tautēibys skaitliskā ziņī saruka. Pirmī izzuda zemgaļi (ap 15. godsimtu), pāč tam sēļi. Kurši i lībīši saglobovōs ilgōk. Vismoz jūs volūdys jir zynomys.

Itī jaukteņi ari sōka sevi saukť par letim. Lai atšķiertu nu sōkūtnejim letim (latgaļim), apzeimāsim jūs ar leti-jaukteņi. Itī leti-jaukteņi izmontova ari latgaļu volūdu, tū nadaudz izmainūt i pīlāgojūt sovai izrunai, tys jir, pamozam veidova nōkomū latvīšu volūdu. Enciklopedejis šājumā 5(2), 643. – 644. lpp. dūti 7 svarīgōkī izlūkšņu paraugi. Vysōs šajōs izlūksnīs izmontōti latgaļu volūdys vōrdy (latvīšu volūdys tak vāļ nabeja), kas kotrā izlūksnī jir pōrveidōti atšķirēigi. Vystyvōk tagadejai latvīšu volūdai vōrdy pōrveidōti zemgaliskajā izlūksnī, kas ītylpst vydus dialektā. Interesanti, ka kursiskajā izlūksnī (vydus dialekts) i lībiskajā izlūksnī (lībiskais dialekts) nav nivīna napazeistama vōrda (tys jir, ni kuršu, ni lībīšu vōrdu). Nu tō varam secynōť, ka latvīšu volūda veidōta tikai uz latgaļu volūdys bāziš, par tū, ka kuršu i lībīšu volūdys jir stypri atšķirēigys nu latvīšu volūdys. Vīnraiž avēizi »Literatūra un Māksla« vīns volūdnīks beja publicējš rokstu, kurā jys beja izdarejš vīnu svātēigu dōrbu: jys beja uzrakstejš vīnu i tū pošu garu teikumu (apm. 30 vōrdu) trejōs volūdōs: latvīšu, kuršu i lībīšu. Aš ar lelu interesi pāteju itūs teikumus, tūmār naatrodu nivīna kūpēiga vōrda itim teikumym. Vīnā nu volūdom, (kuršu ci lībīšu) beja vōrds »tad«, tak latviskajā teikumā tāida vōrda nabeja. Tys nūzeimā, ka tai cytā volūdā vōrdam »tad« jir cyta nūzeimā.

Uzsveru vāļraizi: itī augstōkmynātī dialekti jir latgaļu volūdys dialekti. Pāč definējuma dialekts jir kāidys volūdys (tāitod jou esūšys volūdys) paveids. Navar tak byuť naesūšys volūdys (latvīšu volūdys) paveida!

Enciklopedejis šājuma 5(2) 644. lpp. volūdnīki secinoj, ka tikai 19. gs. beigōs, pateicūtīs jaunlatvīšu kustēibai, latvīšu volūda tyka sakōrtōta tiktōļ, ka tū var uzskatēit par latvīšu literarū volūdu. Par pamatu latvīšu volūdai tyka pījemts vydus dialekts.

Pāč Livonijas vaļstš sabrukšonys 1629. g. Latgaļa nūnōča Pūlejis pakļautēibā (saučōs Inflantija). Tāi kāi reformacejis laikā Pūleja saglobova katoļticēibu, i Latgalī saglobovōs katoļticēiba. Pōrejā tagadejōs Latvejis teritorejā īvīša luterāņu ticēibu. Gon atrasšonōs cytys vaļsts pakļautēibā, gon ticēibu dažāideiba sekrāja Latgalis nūšķiertēibu nu pōrejōs tagadejōs Latvejis. Pāč Pūlejis sadalēišonys (starp Austriju, Prūsiju i Krīveji) Latgale 1772. g. nūnōča Krīvejis pakļautēibā

i vālok, 1802. g. tū īkļōva Vitebskys gubernī (Enciklopedejiš šājums 5(2), karfa 161. lpp.). Sōcōs latgaļu rusifikaceja. 1865. g. aizlīdža druku latgaļu volūdā. Skūlōs mōceja krīvu volūdā, pat starpbrīžūs beja aizlīgts runōt latgaliski. Ari īstōšonōs augstskūlōs latgaļim beja īrūbežōta, par tū, ka jūs ticēibys dāļ uzskateja par pūļu izceļsmiš pilsūņim i uzjāma »pūļu procenta« rūbežōs (F. Kemps. Latgales likteņi, 1991).

Atrasšonōs Vitebskys gubernā i lyka latgalīšim ar F.Trasūnu priķšgolā izšķirtīs par pīvīnōšonūs Latvejai, tāi kāi sovāidōk Latgalai draudāja palikšona Vitebskys gubernī uz vysim laikim.

Kod Latvejis vaļstī izdeva pasīs (ar piersta nūspīdumu), visim (gon latvīšim-latgaļim, gon latvīšim-jaukteņim, gon i tim, kas skaitejōs kurši i lībīši) pasīs īraksteja tautēibu »latvītš«. Asmu lasejš, ka jir bejuši protesty nu atsevišķim lībīšim. Tāids patriotiski nūskaņōts lībītš cierta dyuri goldā i uzstōja, lai jam pasī roksta tautēibu »lībītš«, par tū, ka jys nav nikāids latvītš. Īrēdņi, prūtams, tāidus protestus najāma vārā. Voi latgaļim ari vajadzāja protestēit pret latviskōšonu? Tys potš »lat« tak saglobojas i, ja jou jir vaļstš Latveja, tod ari loģiski, ka īdzēivōtōji saucas latvīši.

Lai māš asam latvīši, lai vaļstš volūda jir latvīšu volūda, lai izglītēiba augstskūlōs nūteik latvīšu volūdā. Tak nivīns myus napīspīs aizmiersš, ka māš asam senūs latgaļu pācēteči i par tū cīnam sovu senču volūdu i sovā storpā ari runojam latgaliski, lai gon visi asam mōcejušis latvīšu volūdu, tikai latvīšu volūda nav myusu dzymtō volūda. Myus, latgaļim, jir ar kū lepōtīs. Māš laikam asam vīnēigō senūs baltu tautēiba, kas jir vāļ saglobovušās (aš nazynu, kāida situaceja jir Leitovā). Myus jir bejuši vaļstiskī veidojūmy Jersika, Tōlova (Tālava), Atzele (Enciklopedeja, šājums 5(2), karfa 143. lpp., šājums 4, 447. lpp., šājums 9, 484. lpp.).

Kas attīcas uz latvīšu volūdys lītōšonu dažādūs rajonūs, maņ jir divi pīmāri. Raizi asmu ilgōku laiku uzturājīs Alūksnis piļsātā. Tī aš dzierdāju tāidus vōrdus, kāi »pienīns«, »sviestīns uz maizīna«. Šū īpatnēibu pamaņejš i dzejnīks Imants Ziedonis. Jam (līkas »Motociklā«) jir tāida rinda: »mūsu kārnīns ir no Karpatīna« (myusu kārniņi jir nu Karpatym). Ūtrs pīmārs jir nu Korģenis (natōļ nu Salacgrīvys). Tī asmu bejš ar studentym kolhoza tolkā. Kod vītejī īdzēivōtōji runova sovā storpā, aš nikō navarāju saprasš, par tū, ka vōrdu golūtniš jī naizrunoj i sovu sokomū nūrunoj vīnā laidā, tāi, ka naziņ, kur vīns vōrds baidzas i ūtrs sōkas. Kod vītejais īdzēivōtōjs runova ar mani, jis runova saprūtāmā latvīšu volūdā. Tei jir lībiskō dialekta pazeimā – nūrauf vōrdu golūtniš: »mell čūsk dieg vilk«. Itū vītu senatnī jir apdzēivojuši lībīši, acimradzūf, vītejī īdzēivōtōji lītoj sovu lībiskū dialektu jūprūjām. Tys jir jūs dzymtais dialekts.

Adolfs Stalidzāns